

نسخه‌ای کهن از «البیاض و السواد، ابوالحسن سیرجانی با انتساب به ابن عربی^۱»

گرهارد باورینگ ترجمه و تلخیص محمد کاظم رحمتی

اشاره

مقاله استاد ارجمند جناب آقای گرهارد باورینگ درباره نسخه منسوب به ابن عربی که اصل آن در کتابخانه دانشگاه ییل و مجموعه لندبرگ قرار دارد، هر چند باورینگ در صحت انتساب کتاب به ابن عربی تردید کرده و به احتمال ابوالحسن سیرجانی را که در انتهای نسخه وصیت‌نامه‌ای از او درج شده، مؤلف کتاب دانسته است. مراجعه به نسخه کهن البیاض و السواد کتابخانه آیه الله مرعشی و مقایسه ابواب آن با نسخه دانشگاه ییل مشخص نمود که اثر منسوب به ابن عربی نسخه‌ای از کتاب البیاض و السواد است که کاتبی با تغییر در چند برگ آغازین کتاب و کتابت مجدد آنها کتاب را که به احتمال از آثار مورد توجه و مطالعه او بوده، به ابن عربی انتساب داده است. آنچه مراد شناخت سریع نسخه و هویت آن قادر ساخت، مقاله‌ای از آقای محسن پورمختار با عنوان بیاض و سواد سیرجانی: متنی کهن از

ارزش و اعتبار نسخه‌های خطی تنها برای بهره‌گیری از آنها جهت چاپ و نشر آثار کهن نیست و فواید و اطلاعات فراوانی را از آنها می‌توان دریافت؛ از این رو اطلاعاتی که در نسخه‌ها موجود است و نشانی از محل کتابت یا تملک نسخه در نزد افراد مختلف دارند، نکات باارزشی‌اند که اهمیت آنها زمانی که حاکی از بودن نسخه نزد یکی از چهره‌های اندیشه‌ساز اسلامی است، دوچندان می‌شود. از جمله این آثار نسخه‌ای از کتاب البیاض و السواد من خصائص حکم العباد فی نعت المرید و المراد، نوشته عارف و صوفی سیرجانی ابوالحسن علی بن حسن کرمانی است که نسخه‌های خطی متعددی از آن باقی مانده است. اهمیت کتاب البیاض و السواد سوای تداول آن در محافل صوفیانه بیشتر به دلیل نشان دادن تأثیر تصوف خراسانی در مناطق دیگر است. نکته دیگر درباره اهمیت این کتاب که به تازگی توجه را برانگیخته، یافتن نسخه‌ای کهن از آن است که پیش از این آن را تألیف ابن عربی دانسته‌اند، هر چند در انتساب آن به وی تردید بوده است. نوشتار حاضر گزارشی است از

۱. نوشتار حاضر ترجمه و تلخیص بخشی از مقاله گرهارد باورینگ است که با این مشخصات منتشر شده است:

Gerhard Bowering, *Two Early Sufi Manuscripts, Jerusalem Studies in Arabic And Islam*, 31 (2006), pp. 209- 231.

اقوال مشاهیر صوفیه تا اوایل سده پنجم هجری در نامه چهارمستان، سال ششم و هفتم (دفتر ۱۱-۱۲)، ۱۳۸۴-۱۳۸۵، ص ۲۴۹-۲۵۸ بوده است.

نسخه شماره ۶۴ در میان نسخه های ارزشمند در مجموعه لندبرگ دانشگاه ییل که جدوة الاصطلاء و حقیقة الاجتلاء نام دارد و در یادداشتی بر صفحه عنوان نسخه به ابن عربی نسبت داده شده است، از دیرباز به دلیل اهمیت ابن عربی مورد توجه بوده و در فهرست آثار ابن عربی یاد شده است^۲. لئون نموی آخرین کتابدار نسخه های خطی عربی نخستین اطلاع از این نسخه را در فهرست مختصر خود که تعبیر خود او سیاه ای از نسخه های موجود کتابخانه است، درج کرده است. عثمان یحیی نیز در فهرست تألیفات ابن عربی (متوفی ۶۳۸/۱۲۴۰) به نسخه منحصر به فرد کتابخانه دانشگاه ییل اشاره کرده و آن را در ضمن آثار منتسب به ابن عربی یاد کرده است و از همخوان نبودن محتوای کتاب با دیگر آثار ابن عربی و اینکه نسخه ای دیگر از کتاب موجود نیست، سخن گفته است. عثمان یحیی اطلاعات خود را درباره این نسخه از مقاله کورکیس عواد درباره فهرست آثار ابن عربی به دست آورده و خود نسخه را از نزدیک ندیده است. کورکیس عواد که فهرستی از آثار ابن عربی به قلم خود او را منتشر کرده است، بعدها در تکمله ای برخی از آثار دیگر ابن عربی را که در آن فهرست نیامده و از آنها نامی برده نشده است، در مقاله ای منتشر کرده است^۳. عواد در این فهرست از نسخه موجود در کتابخانه ییل یاد کرده است. به طبع بررسی خود نسخه برای صحت انتساب آن به ابن عربی کارگشا خواهد بود.

نسخه منحصر به فرد کتاب جدوة الاصطلاء که رساله اول مجموعه لندبرگ به شماره ۶۴ است و در ۱۸۸ برگ کتابت شده است (برگ ۱ الف-۱۸۸ ب) آغاز و انجامی کاملاً خوانا دارد. تنها بعد از برگ ۱۷۷ ب و پیش از برگ ۱۷۸ الف چند برگ از نسخه افتاده است و این افتادگی نیز بیشتر به نظر می رسد ناشی از صحافی کتاب باشد. عنوان نسخه (جدوة الاصطلاء و حقیقة الاجتلاء) با جوهری سیاه کتابت شده که هشت برگ نخست نسخه را بازنویسی کرده و در زیر آن بعدها کسی نام مؤلف را ابن عربی ذکر کرده است (لشیخ الامام الربانی ابن عربی الصوفی).

در پایان نسخه آمده کاتب از کتابت نسخه در ۱۷ ربیع الثانی ۶۰۶ (۲۰ اکتبر ۱۲۰۹) در خانقاه/ رباط سمیساتیه شهر دمشق فراغت یافته است^۴ و نام خود را ابوالفرج یعقوب بن محمد بن

۲. برای توصیفی از نسخه بنگرید به:

L.Nemoy, *Arabic Manuscripts in the Yale University Library*, Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences (New Haven, Connecticut), Volume 40 (1956), pp. 122, no.1129.

عثمان یحیی از این کتاب در ضمن آثار منسوب به ابن عربی یاد کرده و درباره انتساب نداشتن این اثر به ابن عربی سخن گفته، بنگرید به:

O. Yahya, *Histoire et classification de l'oeuvre d'Ibn Arabi* (Damascus, 1964), pp. 259- 60;

عثمان یحیی، مؤلفات ابن عربی: تاریخ ها و تصنیف ها، ترجمه عن الفرنسية احمد الطیب (دارالصابونی- دارالهدایة، بی جا، ۱۴۱۳/۱۹۹۲)، ص ۲۶۶-۲۶۷.

۳. کورکیس عواد، فهرست مؤلفات محی الدین بن عربی، مجلة المجمع العلمی المصری (دمشق)، ش ۲۹ (۱۹۵۴)، ص ۳۴۴-۳۵۹ و ۵۲۷-۵۳۶، ش ۳۰ (۱۹۵۵)، ص ۵۱-۶۰ و ۲۶۸-۲۸۰ و ۳۵۹-۴۱۰. برای فهرست متفاوتی از آثار ابن عربی به قلم خود او به مدخل ابن عربی در دائرة المعارف اسلام، ویرایش دوم، نوشته احمد آتش رجوع کنید. کورکیس عواد از کتاب جدوة الاصطلاء و حقیقة الاجتلاء در تکمله خود (المستدرک) بر فهرست آثار ابن عربی در مجلة المجمع العلمی العربی، شماره ۳۰ (۱۹۵۵)، ص ۲۷۳، شماره ۵۸، یادداشت ۱۰ یاد کرده است.

۴. رباط سمیساتیه که نام آن از نام بنیانگذار آن ابوالقاسم علی بن محمد سمیساتی (متوفی ۴۵۳/۱۰۶۱) اخذ شده است، خانه ابوالقاسم است که وی وقف صوفیان کرده است (برای مطالعه شرح حال بنگرید به: ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، تحقیق علی شیری، ج ۴۳، ص ۲۱۵-۲۱۷ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۲۰، ص ۴۲۲...). به نوشته ابن عساکر آن خانه در اصل متعلق به عبدالعزیز بن مروان (متوفی ۷۰۴/۸۵) بوده و از مراکز فرهنگی دمشق تا چند قرن بعد از مرگ سمیساتی بوده است. عزالی در هنگام اقامت در دمشق از این خانقاه دیداری داشته و در شرح حال برخی صوفیان قرون بعدی نیز از اقامت آنها در این خانقاه یاد شده است، بنگرید به: ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۵۲، ص ۴۱، ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۲۱، ص ۱۷۵ و ۲۰۵. همچنین برای اطلاع بیشتر از این خانقاه به مدخل سمیسات در دائرة المعارف اسلام، ویرایش دوم، نوشته همه بنگرید.

متذکر شده که صدرالدین قونوی (متولد ۶۰۵/۱۲۰۷، متوفی ۶۷۳/۱۲۷۴) نسخه را در مجالس درس وی خوانده است که متن آن چنین است:

خدای را سپاس، من این کتاب متبرک را سماع کرده‌ام. شاگرد من صدرالدین قونوی کتاب را از آغاز تا به انجام در مجالس مختلف درس خوانده است که آخرین تاریخ قرائت آن ... بوده است. این را مؤلف کتاب نوشته است که خدای بر او ببخشد. آمین.

این عبارت سر منشأ انتساب کتاب به ابن عربی است که در آن ظاهراً خود را مؤلف کتاب معرفی کرده است. اما این عبارت افتادگی دارد و بعد از عبارت تاریخ قرائت باید کلمات دیگری نیز باشد، چرا که قرائت کتاب در حال تألیف کاری متداول نبوده و بعد از این عبارت است که باید نام مؤلف کتاب نیز ذکر شده باشد و جمله دعایی آخر ابن عربی اشاره به مؤلف اصلی کتاب دارد نه خود ابن عربی. باورینگ در بحث از این عبارت می‌نویسد که اگر این یادداشت به واقع از ابن عربی باشد، به دهه پایان حیات او مربوط است که صدرالدین قونوی (برای شرح حال قونوی به مدخل صدرالدین قونوی نوشته ویلیام چیتک در دائرة المعارف اسلام، ویرایش دوم، بنگرید) به دمشق رفته است که نخستین تاریخ حضور او در نزد ابن عربی سال ۶۲۶/۱۲۲۹ است. سوای این دلیل، باورینگ بر صحت نداشتن انتساب کتاب به ابن عربی پنج دلیل دیگر ارائه کرده است:

۱. دست خط مذکور با نمونه‌های دیگر دست خط ابن عربی تطابق ندارد که عثمان یحیی نمونه‌هایی از آن را در جلد نخست کتاب الفتوحات المکیه آورده است (ابن العربی، الفتوحات المکیه، تصحیح عثمان یحیی، ج ۱، ص ۱۴- قاهره ۱۳۹۲/۱۹۷۲).

۲. سبک کتاب جذوة الاصطلاء و حقیقة الاجتلاء هیچ شباهتی با دیگر آثار ابن عربی ندارد.

۳. سوای انتساب کتاب در صفحه عنوان به ابن عربی در هیچ

۵. نسبت سیرجانی در نسخه خطی لندنبرگ (برگ ۱۸۷ الف) به اشتباه البسیرجانی کتابت شده است. برای نسبت سیرجانی به سمعانی، الانساب، تحقیق عبدالله عمر البارودی (بیروت، ۱۴۰۸/۱۹۸۸)، ج ۳، ص ۳۵۸-۳۵۹ رجوع نمایید.

عبدالملک النهاوندی ذکر کرده که نسخه را به منظور تذکرة لصاحبه کتابت کرده؛ تذکرة کمکی برای به خاطر سپاری نسخه سماع شده می‌باشد. در ادامه نام صاحب خود را آورده است: شیخ، امام، زاهد و فقیه نجیب‌الدین جمال الطائفه معز الغریب ابهری. همچنین کاتب اشاره کرده نسخه را بر حسب جهد و طاقت خود با اصل نیز مقابله کرده است (قابلیت و صححت علی حسب طاقتی) که برخی از این اصطلاحات و تصحیحات او در حواشی برخی برگ‌های نسخه موجود است. البته اگر بخواهیم با دقت بیشتری از انجام نسخه سخن بگوییم باید به انجام دیگری که در برگ ۱۸۷ الف آمده، اشاره‌ای داشته باشیم که در آن تنها گوشزد شده نسخه کامل است. بعد از برگ ۱۸۷ به خط همان کاتب وصیتی از شخصی به نام خواجه علی بن حسن بن علی کرمانی سیرجانی آمده و در پایان وصیت نیز این عبارت آمده است: «گفته شده است که شمار تمام اقوال و حکایات مندرج در این کتاب سه هزار و صد حکایت و گفته است»^۵. بعد از این انجام در برگ ۱۸۸ الف، انجامه دوم کتاب که در آن از اتمام استنساخ کتاب در شب شنبه ۱۷ ربیع الثانی سال ۶۰۶ در ریاط سمیاطیه در شهر دمشق سخن رفته، درج شده و کاتب ضمن یاد از نام خود به کتابت نسخه برای دوست خود ابهری اشاره کرده است. یادداشت‌هایی از مالکان نسخه نیز بر برگ نخست نسخه درج شده است. دو یادداشت در برگ نخست نسخه و دو یادداشت دیگر در برگ ۱۸۸ الف-ب حاوی نام کسانی است که زمانی نسخه در تملک آنان بوده: محمدبن یحیی بوسنری، محمد شحاوی الحنفی (۲)، حسین بن محمد صدفی و شخصی به نام علی بن محمد که ادامه نام وی خوانا نیست و شخصی آن را از بین برده است. در برگ ۱۸۸ ب یادداشتی از شخصی به نام محمدبن ابی القاسم محمد اسعدی آمده که حاوی نکته‌ای با ارزشی نیست، اما یادداشتی با خطی ناخوانا از ابن عربی در این صفحه از نسخه درج شده است و در این یادداشت ابن عربی

نگارنده متن کتاب جذوة الاصطلاء و حقیقة الاجتلاء یکی باشد. انجام نخست در برگ ۱۸۷ الف اشاره به این مطلب ندارد و نبود نسخه ای با این عنوان که در منابع به سیرجانی نسبت داده شده باشد، کمی انسان را در این حدس مردد می کند.

باورینگ بعد از ذکر این مطالب به معرفی محتوای نسخه پرداخته و نسخه جذوة الاصطلاء را اثری گلچین مانند در تصوف همانند کتاب الملع ابونصر سراج (متوفی ۳۷۸/۹۸۸)، تهذیب الاسرار خرگوشی (متوفی ۴۰۶/۱۰۱۵) و رساله قشیری (متوفی ۴۶۵/۱۰۷۲) معرفی کرده است. باورینگ در توضیح بیشتر محتوای کتاب اشاره کرده که کتاب بعد از مقدمه ای کوتاه (برگ ۱ ب- ۲ الف) در ۶۹ باب تدوین شده و هر باب به فصولی تقسیم شده است. مؤلف البیاض و السواد از منابع مکتوب و شفاهی نیز در تألیف کتاب خود سود برده که در ضمن کتاب به نام برخی از آنها اشاره کرده است. او به کرات از کتاب الملع ابونصر عبدالله بن علی سراج نقل قول کرده که کتابش اثری مرجع برای تمام نویسندگان بعدی بوده است. همچنین مطلبی از کتاب ابو عبدالله محمد بن خفیف ضبی شیرازی (متوفی ۳۷۱/۹۸۱) در برگ ۲۹ ب نقل شده که اشاره ای به نام آن نشده است. در چندین جا مطالبی از ابو عبدالرحمان محمد بن حسین سلمی (متوفی ۴۱۲/۱۰۲۱) ذکر شده است؛ به عنوان مثال برگ های ۱۱، ۱۷ ب. فصل سی و نهم اهمیت خاصی دارد و در آن گزارش تاریخی مختصری از صوفیان سده های نخست تا پیش از روزگار مؤلف کتاب آمده است (برگ ۱۱۸ ب- ۱۲۴ الف). اولین صوفی که در این نسخه از او یاد شده، فضیل بن عیاض (متوفی ۱۷۸/۸۰۳) و آخرین صوفی ابوالحسن علی بن جعفر السیروانی (متوفی ۳۹۶/۱۰۰۶) است. در هر حال با وجود انتساب نداشتن نسخه حاضر به ابن عربی اهمیت این نسخه همچنان باقی است و از آن برای شناخت منابع فکری ابن عربی می توان بهره برد. همچنین از این نسخه ارزشمند می توان در تصحیح کتاب البیاض و السواد بهره برد که ظاهراً کهن ترین نسخه موجود آن است.

جای دیگر نسخه سخنی از انتساب کتاب به ابن عربی نیامده است. ۴. نسخه لندن برگ ۶۴ در ۶۰۶/۱۲۰۹ استنساخ شده است؛ یعنی زمانی که صدرالدین قونوی متولد شده است. ۵. سرانجام آنکه ابن عربی کتاب جذوة الاصطلاء و حقیقة الاجتلاء را اثر تألیفی خویش می داند.

باورینگ بعد از ذکر این دلایل حدس هایی درباره مؤلف این یادداشت زده است. نام سیرجانی که وصیت نامه ای از او در آخر نسخه آمده به نظر کلید حل معمای هویت مؤلف کتاب است. در همان وهله نخست که باورینگ نام او را ذکر کرده بود، به یاد کتاب السواد و البیاض افتادم، چرا که در میان عارفان گذشته ایرانی کسی جز ابوالحسن علی بن حسن سیرجانی از شهر سیرجان که در تصوف شهرت یافته باشد در ذهن به یاد نداشتم و خار خار تردید در ذهنم این گمان را پدید آورد که مؤلف کتاب می تواند سیرجانی باشد و اسم کتاب نیز السواد و البیاض. آنچه که این گمان را تقویت می کرد، بازنویسی هشت برگ نخست نسخه بود که احتمالاً این تغییر نیز در همین هنگام رخ داده و کاتب به منظور انتساب کتاب به ابن عربی عنوان معمول جذوة الاصطلاء و حقیقة الاجتلاء را برای کتاب انتخاب کرده است، اما بررسی این حدس منوط به دستیابی به نسخه ای از کتاب البیاض و السواد من خصائص حکم العباد فی نعت المرید و المراد بود که از قضا خوشبختانه امکان دسترسی به نسخه مهم و کهن کتابخانه مرعشی برایم فراهم شد و با مقایسه متن کتاب و فهرستی که باورینگ از نسخه ارائه کرده بود، تردید من به یقین بدل شد. باورینگ در ادامه بحث خود به بررسی هویت سیرجانی پرداخته است و درباره وی چنین نگاشته است:

اطلاعات اندکی درباره خواجه علی بن حسن بن علی کرمانی سیرجانی در دست است که از او به مؤلف وصیت نامه آخر متن یاد شده است. احتمال دارد مؤلف وصیت نامه و